

proces “stvaranja”, jačanja i zaokruživanja muslimanskog/bošnjačkog vjersko-nacionalnog društva koji se odvijao paralelno sa rastakanjem/dezintegracijom jedinstvenog bosanskohercegovačkog društva kao “zamišljene” cjeline. Pitanja kojima se bavi – osnivanje SDA i njena programska orijentacija, rasprave o nacionalnoj nominaciji (Musliman/Bošnjak), politički razlaz oko nacionalnog imena i formiranje Muslimanske bošnjačke organizacije (MBO), obnova rada Kulturnog društva Muslimana *Preporod*, uloga Islamske zajednice, odnosno izrastanje nove političke elite i njene idejne koncepcije – nisu potpuno nepoznata i neobrađena u bosanskohercegovačkoj historiografiji, ali ih autorica znalački analizira i kontekstualizira u širim jugoslovenskim okvirima te opisuje ulogu nove Bošnjačko-muslimanske političke elite, vjerske i kulturne inteligencije u turbulentnim procesima 1990-ih godina.

Pored članaka u *Prilozima* se tradicionalno objavljuju i prikazi najnovijih izdanja iz Bosne i Hercegovine, ali i regiona i ostataka Evrope. U ovom broju autori iz Bosne i Hercegovine, Srbije, Hrvatske i Japana objavili su ukupno 14 prikaza monografija i zbornika radova objavljenih kod nas i inostranstvu u posljednje 2-3 godine. Iako nije uobičajeno detaljno pisati o prikazima objavljenim u nekom časopisu, to ću nepisano pravilo djelimično prekršiti. Naime, želio bih skrenuti pažnju na prikaz knjige Redže Trake, *Debogumilizacija bosanskog srednjovjekovlja. Uloga bogumilskog dualizma u stvaranju srednjovjekovnog bosanskog identiteta*. Autor prikaza, Dženan Dautović, prema našem skromnom mišljenju, pokazao je kako osoba posvećena svojoj struci i nauci i sa osjećajem profesionalne odgovornosti nosi teret te odgovornosti, ali pišući isti i skida sa svojih leđa.

Teret profesionalne odgovornosti za 48. broj *Priloga* ponijela je mala armija ljudi – autora, recenzenta, članova redakcije i glavna i odgovorna urednica – ugrađujući u njega svoj trud i rezultate vlastitih istraživanja i promišljanja. Da bi sve to imalo smisla, pozivam Vas da dio tereta profesionalne odgovornosti sada preuzmete Vi, da čitate nove *Priloge* i, što je najvažnije, da date svoj sud o objavljenim radovima.

Samo na taj način možemo zajednički ispuniti jedan od ciljeva kojeg je postavilo uredništvo *Priloga* – “pokretanje polemičkih tonova koji bi vodili razvoju kritičke historiografije.” U *Prilozima*, ali ni u drugim časopisima na našim prostorima, već godinama nemamo rubrike *Diskusije i polemike*. Odgovorne za to, svako od nas pojedinačno, može tražiti u ogledalu. Moram se složiti sa urednikom da su *Prilozi* naše ogledalo, ali ne samo ogledalo jednog urednika, jedne redakcije ili jedne institucije (u ovom slučaju Instituta za historiju), oni su ogledalo cjelokupne bosanskohercegovačke historiografije. Moguće je da nam se ponekad ne sviđa ono što vidimo u ogledalu, ali pri tome se moramo sjetiti da odraz u ogledalu možemo vidjeti samo ako stanemo ispred njega.

ENES S. OMEROVIĆ

DOI: 10.46352/23036974.2020.1.238

Amir Duranović (ur.), Na margini povijesti. Zbornik radova. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju/ Udruga za modernu povijest (UMHIS), 2018, 181 str.

Otvaranje novih i drugačijih perspektiva u izučavanju novije bosanskohercegovačke povijesti, u odnosu na trenutno stanje bosanskohercegovačke historiografije predstavljaju

potrebu, ali i izazov sa kojim se istraživač treba nositi budući da podrazumijeva temeljito istraživanje velikih i uglavnom do sada neistraženih tematskih cjelina. Dovoljno hrabri da se uhvate u koštac sa velikim izazovima koje sa sobom nose neistražene teme, ali jednako toliko svjesni potreba historijske nauke povjesničari mlađe generacije dolaze na ideju da već postojeće kontakte dodatno povežu novom projektnom linijom čiji će osnovni cilj biti regionalno umrežavanje historičara koji rade na istim ili sličnim temama. Njihova je ideja rezultirala zbornikom *Na margini povijesti*, koji je nastao kao rezultat prve faze rada na projektu pod nazivom “Historiografija i nacionalizam: na margini povijesti,” realiziranom u programskim sadržajima Udruženja za modernu historiju, tokom 2018. godine. Izlaganja koje je bosanskohercegovački dio tima saradnika na projektu prezentirao na prethodno organiziranoj radionici, nadopunjena su, i u proširenom izdanju čine sadržaj Zbornika.

Nakon *Predgovora* (7 – 9) u kome su dati osnovni podaci o ideji i pravcima u kojima će se projekat razvijati, sa margina bosanskohercegovačke povijesti priču o *savremenoj bosanskohercegovačkoj historiografiji* (11-30) započinje Amir Duranović. Pitanja nastanka, trenutnog stanja, te daljih perspektiva razvoja bosanskohercegovačke historiografije koja su u fokusu ovog znanstvenog članka, vješto su isprepletena i nadopunjena praktičnim primjerima koji ukazuju na marginaliziranost, ali i pomanjkanje pojedinih tematskih okvira, metodoloških pristupa, te kritičkih ocjena, s obzirom na, u datom trenutku vladajući znanstveni *mainstream* i podobni ideološki konstrukt. Institucionalno organiziranje visokoškolskih ustanova i naučnoistraživačkih instituta, te početak rada Univerziteta u Sarajevu, Duranović vidi kao važan momenat, budući da predstavlja, ne samo determinantu

odakle je moguće pratiti početke razvoja bosanskohercegovačke historiografije, nego je i polazište za razumijevanje pozicije u kojoj se bosanskohercegovačka historiografija nalazi danas. Anticipirajući da je za razumijevanje te pozicije nužno načiniti pogled unatrag, u narednom je dijelu rada ponuđen osvrt, te data kritička ocjena svih dosadašnjih sagledavanja bosanskohercegovačke historiografije. U tom je kontekstu posebno akcentirano polazišno savjetovanje koje je o bosanskohercegovačkoj historiografiji 1982. godine organiziralo Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, Institut za istoriju i Odjeljenje društvenih nauka Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Iako je ovo savjetovanje više ponudilo pregled stanja historiografije o Bosni i Hercegovini, nego ocjenu iste, ono je ipak važno budući da su “pojedini stavovi izneseni u diskusijama poslije prezentiranih referata dali više ocjena o pojedinim historiografskim djelima nego sami referati na koje su se diskutanti referirali.” Takvo što je, smatra Duranović, “ne samo razumljivo nego i poželjno kao dijaloška pozicija, jer pravi razvoj historiografije može doći samo iz njegovanja kritičkog propitivanja drugih i drugačijih historiografskih stavova i uvažavanja konstruktivne diskusije i polemike.” (14) Nakon ovog savjetovanja, u relativno kratkom periodu o bosanskohercegovačkoj historiografiji održano je još nekoliko skupova, što je pokazatelj, velike društveno-političke promjene nastale tokom 1990-tih godina, ali i nastojanja da se zajednica u novim okolnostima odredi ne samo prema prošlosti, nego i prema potencijalnoj budućnosti. U namjeri da temeljito objasni prirodu problema sa kojima se bosanskohercegovačka historiografija u ovim burnim vremenima susretala, te da u perspektivi ponudi konstruktivna rješenja, autor konsultira i temeljito analizira brojne

primjere iz susjedstva, te na koncu zaključuje da je savremena bosanskohercegovačka historiografija (i dalje) svojim jednim dijelom na margini savremene bosanskohercegovačke povijesti, jer ono što se uglavnom dešava u centru javnih diskusija o historiji veoma često dolazi iz različitih periferija.

Ko su marginalni, a ko neuspješni? Jesu li ove dvije kategorije komplementarne, i u kakvom odnosu stoje? Da li nam je i zašto povijest marginalnih važna? Na što upućuje? – samo su neka od pitanja koja tematizira slijedeći rad u Zborniku, autorice Amile Kasumović pod naslovom *Povijest marginalnih i 'neuspješnih': zašto nam je potrebna?* (31–64) Ovako koncipirana sadržina rada, čija se kompleksnost i višeslojnost prije svega manifestira u definiranju navedenih pojmova, kako bi se potom detektirale i utvrdile međusobne razlike, te u konačnici propitalo postavljeno pitanje s intencijom da se ukaže na njegovu važnost, osim što potražuje duboku historiografsku analizu, zahtjevan je, izazovan i inovativan pristup istraživanju. Liminalni položaj ljudi iz sjene uvjetovao je njihovu poziciju i postavio ih na margine historijskih istraživanja i historiografskih tekstova, te im je, osuđujući ih na izbjavanje iz vlasite svakodnevnice, dodjelio povijesnu tišinu. No, bez obzira na važnost ovoga pitanja koje, kako s pravom primjećuje Kasumović, otvara zanat povjesničara ukazujući na procese demokratizacije i humanizacije povijesti, historiografija “malim ljudima”, obespravljenim i marginaliziranim masama nije pridavala dovoljno pozornosti. Objašnjenje takvoj pojavi, pronalazi u činjenici da je “usmjerenost na povijest uspjeha i postignuća otkrivala samo jednu stranu medalje – onu koju je profilirao i modelirao diskurs moći, diskurs elita i dominantne kulture, dok je kompletan sadržaj izvan sistema takvih diskursa ostajao neotkriven.” (33) U tom se smislu traganje za počecima

razvoja koncepta marginalnosti kao sastavnim dijelom ovog rada, čini važnim, ali i utemeljenim, budući da se jedna pojava najbolje može sagledati, razumijevanjem njenih početaka, uzroka i posljedica. Iako je još u 19. stoljeću Žil Mišle pozivao historičare “da proučavaju one koji pate, rade, propadaju i umiru, a da nemaju priliku da iskažu svoje patnje,” povjesničari su dugi niz godina ignorirali Mišleov poziv. (34) Tako će proteći još nekoliko decenija do *kopernikanskog obrata* kojeg je napravila čuvena francuska škola historiografije okupljena oko časopisa *Annales* koji će u povijesna istraživanja po prvih puta inovirati različite segmente ekonomske, kulturne i socijalne povijesti. Ne zanemarujući domete Žorža Lefevra, E. P.Thompsona, Natali Zemon Davis, Le Goffa te drugih povjesničara koji će, na različite načine doprinijeti pomjeranju povijesnih istraživanja ka marginalnim skupinama, autorica dostignuća stručnjaka iz domena sociologije, etnologije i antropologije, drži jednako vrijednim. Ne toliko što je koncept marginalnosti u znanstvena istraživanja uvela jedna sociološka škola utemeljena u Čikagu, koliko zbog uvjerenja da se rezultati srodnih znanstvenih disciplina prelamaju i nadopunjuju, ostvarujući na taj način jedan cjelovit i zaokružen pogled. Tek sporadične radove bosanskohercegovačke historiografije o marginalnim skupinama, u završnom je dijelu rada nadopunila vrijednim rezultatima istraživanja nastalim na temelju isključivo neobjavljene arhivske građe, čime je u značajnoj mjeri upotpunjena istraženost marginalnih skupina u bosanskohercegovačkom društvu na prijelomu 19. i 20. stoljeća.

Poviješću marginalnih skupina u kontekstu nacionalnih manjina u Bosni i Hercegovini u međuratnom periodu bavi se Enes Omerović u radu *Sa margina bosanskohercegovačke historiografije: Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918-1941)* (65 – 121).

Ukazujući već na početku, na postojanje historiografskih lakuna kada je u pitanju izučavanje fenomena manjina, njihovih prava u različitim političkim sistemima, te posebno u sistemu Kraljevine Jugoslavije, autor poziva na nova i drugačija propitivanja marginalnih skupina, u odnosu na sva dosadašnja historiografska dostignuća. Status “marginalni,” u tom smislu ne dodjeljuje samo temama koje se bave pitanjima nacionalnih manjina u Bosni i Hercegovini u međuratnom periodu, nego i pojedinim manjinama, budući da ni sve manjske grupe nisu bile jednako izučavane, niti su u historiografiji jednako tretirane. Ne ignorirajući raznolikost metodoloških pristupa u izučavanju ovog problema, pregled literature o nacionalnim manjinama, Omerović je ponudio na temelju nekoliko parametara. U zavisnosti od toga – *da li se izučava jugoslavenski ili lokalni okvir, da li se manjine prate u jednoj ili više periodizacijskih cjelina, da li je riječ o jednoj ili više manjina*, te *da li se u radu izučava jedan ili više segmenata manjinskog života* – načinio je kategorizaciju najreferentnijih historiografskih radova o manjinama u Bosni i Hercegovini međuratnog perioda, koju je redefinirao širokom lepezom ništa manje važnih, ali radova strukturiranih na temelju drugih kriterijuma. Nije nevažno pomenuti da brojni historiografski radovi o manjinskim zajednicama u Bosni i Hercegovini prezentirani u ovom radu ne potvrđuju samo da je veliki napor utrošen u strukturiranje i sistematiziranje istih, već istovremeno stvaraju fiktivnu sliku o dobro istraženju i u historiografskom znanstvenom diskursu prisutnoj temi. Međutim, parcijalni i selektivni pristupi istraživanju ovog pitanja, te činjenica da u bosanskohercegovačkoj historiografiji još uvijek nema niti jednog rada u kojem je “na sveobuhvatan način obrađeno pitanje jedne ili svih nacionalnih manjina koje su živjele i žive na

prostoru Bosne i Hercegovine između dva svjetska rata,” autora s pravom navode na sud da se ovo pitanje još uvijek nalazi na marginama bosanskohercegovačke historiografije.¹ (102)

Slučaj Mustafe Busuladžića – sa povijesne margine ka politikanskom centru (121 – 135) rad je Husnije Kamberovića nastao sa ciljem da rekonstruira način na koji je jedna posve marginalizirana ličnost kakva je od 1945. do 2016. godine bio Mustafa Busuladžić, sa povijesne margine dospjela u središte političkog gibanja, te kako je jedna historiografska institucija zlobupotrijebljena u tom procesu. S prijedlogom koji je, o imenovanju jedne osnovne škole u Kantonu Sarajevo po Mustafi Busuladžiću, došao od stanovnika Mjesne zajednice “Dobroševići,” započinje cijela epizoda. Nakon što je pitanje od strane Skupštine Kantona Sarajevo poslije nekoliko adresa stiglo i na vrata Instituta za historiju, od ove se naučno – istraživačke institucije tražilo stručno mišljenje kao i izjašnjenje o cjelokupnom pitanju. U konačnici, zaključak Instituta za historiju bio je taj “da nema ništa sporno u tome da se škola imenuje po Mustafi Busuladžiću,” koji je “jedan od najvećih bošnjačkih intelektualaca,” a uhapšen je i osuđen samo zato što je novim vlastima poslije Drugog svjetskog rata “bio ideološki neistomišljenik.” (122) I prije nego je ovakav stav Instituta dospio u javnost u krajnje napetom, furioznom i neizvjesnom ozračju intonirane su mnogobrojne organizirane diskusije.

¹ U međuvremenu je izašla knjiga Enesa Omerovića *Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*, koja je, kada je u pitanju izučavanje ove tematike, dobrim dijelom popunila prazninu u bosanskohercegovačkoj historiografiji. Ovo je, koliko mi je poznato, za sada jedina monografija koja, sa stajališta historijske nauke, obrađuje pitanje manjina u Bosni i Hercegovini u nekom periodu njihove prošlosti.

I dok je jedna polarizirana strana ostajala ustrajna u svom ubjeđenju da je Busuladžić bio "istaknuti bošnjački učenjak kojeg je komunistička vlast bez suđenja ubila u Sarajevu" (124), drugi su, poput predsjednika Jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini čvrsto zagovarali stav da Sarajevo "ne zaslužuje da ima instituciju koja će nositi ime po nekome ko je 'okaljao njen obraz.'" (126) No, ko je zaista bio Mustafa Busuladžić? Kako trebamo razumijevati njegovu sudbinu neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata? Kada i zbog čega dolazi do pokretanja inicijative za imenovanjem škole? Da li se i na koji način jedna znanstvena ustanova koja se bavi izučavanjem prošlosti treba izjašnjavati o ovom pitanju? U potrazi za odgovorima na ova pitanja, Kamberović se, na drugoj razini rada, osvrnuo na predstave o Busuladžiću u naučnoj literaturi. Analizirajući radove Šaćira Filandre, Tarika Haverića, Mevludina Dizdarevića, zaključuje da je "glavni problem što se na njega (Mustafu Busuladžića o.p.) gleda izvan konteksta vremena, ali je njegov primjer odličan pokazatelj revizionističkog talasa koji se nazire i u bosanskohercegovačkoj historiografiji, pa makar on bio zagovaran samo od pojedinih historičara." Iz današnje perspektive, te kazne možda zaista jesu bile prestroge, "ali u kontekstu tog vremena, kada su takva suđenja organizirana i kada su kazne izricane, to je bio standard." (130–131) Akcentirajući važnost očuvanja digniteta historijske nauke, Kamberović ukazuje na selektivne pristupe sagledavanja povijesnih pojava i procesa, praćene njihovim razumijevanjem izvan konteksta vremena, te zaključuje da su to opasnosti sa kojima se suočava historijska nauka, budući da onemogućavaju svaki kritički pristup izučavanja prošlosti.

Istraživanjem *Marginalnih grupa na stranicama savremenih bosanskohercegovač-*

kih udžbenika historije u posljednjem radu u ovom Zborniku bavi se Melisa Forić Plasto. (135 – 177) Kompleksnost bosanskohercegovačkog obrazovnog sistema, najbolje ilustrirana u činjenici da u Bosni i Hercegovini na državnoj razini ne postoji ministarstvo obrazovanja, nego se dio njegovih kompetencija nalazi unutar odgovornosti Ministarstva civilnih poslova Bosne i Hercegovine, u velikoj je mjeri otežala pristup ovako postavljenom istraživanju. Već spomenutu kompliciranost dodatno usložnjava postojanje trinaest ministarstava koji, između ostalog, propisuju i sprovode zakone iz oblasti obrazovanja, odnosno imaju zadaću definiranja nastavnih planova i programa. Iako se ovako detaljna elaboracija o kompleksnosti obrazovnog sustava u Bosni i Hercegovini na ovom mjestu čini suvišnom, ona je ipak potrebna, budući da naglašava opravdanost u ovom radu primjenjenog metodološkog pristupa. U želji da ponudi vjerodostojnu analizu marginalnih grupa prisutnih u savremenim bosanskohercegovačkim udžbenicima, autorica je istraživanje usmjerila ka proučavanju udžbenika koji na decentan način reprezentiraju sve tri nacionalne politike, te sva tri nastavna programa koja se provode i implementiraju u Bosni i Hercegovini. Budući da je propitivanje zakonske regulative uvijek dobro polazište za dalju analizu onoga što se u praksi provodi i primjenjuje kako bi se potom uočila preklapanja ili detektirala eventualna odstupanja, pregledom zakonskih akata kao i preporuke načinjenje od strane Vijeća Evrope željelo se propitati koji se pojmovi mogu podvesti pod kategoriju marginalnih grupa, kako bi se na drugoj razini pratila njihova stvarna implementacija kroz bosanskohercegovačke nastavne programe i udžbenike. Nakon sprovedenog istraživanja usmjerenog na analiziranje zastupljenosti žena, nacionalnih ma-

njina, bezimena doseljenika, Jevreja, Roma, te različitih segmenata *historije svakodnevnog života*, ukazujući na monoperspektivnost kao dominantni pristup u izučavanju tema iz nacionalne povijesti, Forić Plasto zaključuje da se marginalne grupe i dalje nalaze na marginama stranica bosanskohercegovačkih udžbenika.

Različita polazišta istraživanja, drugačiji metodološki i teorijski pristupi koji karakteriziraju i profiliraju svaki od navedenih tekstova koji su dijelom Zbornika, u konačnici su rezultirali istim ili bar sličnim zaključcima. Simetričnost i podudarnost dobivenih rezultata istraživanja potvrda je ne samo iskoraka koji su saradnici na ovom projektu načinili interesirajući se za marginalizirane i pomalo zapostavljene teme iz bosanskohercegovačke prošlosti, nego i pokazatelj dobro osmišljene ideje koja je različite pristupe i tematske okvire uspješno povezati na način, da svaki od tekstova ostane samostalan i zaokružen, a da istovremeno bude i dijelom jedne zajedničke, kompatibilne i skladne cjeline. Promovirajući moderne pristupe u oblasti historiografskih istraživanja, zbornik *Na margini povijesti* otvorio je nove i drugačije perspektive sagledavanja i razumijevanja povijesnih pojava i procesa, te ukazao na važnost sveobuhvatnih, kritičkih i neselektivnih pristupa u izučavanju prošlosti. Pomjerajući na taj način domete historijske znanosti, on je u tom smislu, ne samo vrijedan doprinos bosanskohercegovačkoj historiografskoj zajednici, nego i pravac u kojem bi se historiografija u Bosni i Hercegovini u budućnosti trebala kretati.

MINELA RADUŠIĆ

DOI: 10.46352/23036974.2020.1.243

Hannes Grandits, Vladimir Ivanović, Branimir Janković (ur.), *Reprezentacije socijalističke Jugoslavije: preispitivanja i perspektive*. Sarajevo – Zagreb: Udruženje za modernu historiju – Srednja Europa, 2019, 209 str.

U vrijeme kada revizionistička strujanja u historiografijama zemalja nastalim raspadom Jugoslavije doslovno seciraju historiju ovih prostora, naročito u slučaju 20. stoljeća, dijalog historičara i saradnja na zajedničkim projektima itekako su bitni. Jedan ovakav projekat vođen je od 2012. do 2019. godine. U njemu su učestvovali historičari iz institucija iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Makedonije, Slovenije i Srbije saradujući s kolegama sa Katedre za historiju jugoistočne Europe Humboldtovog univerziteta u Berlinu. Riječ je o višegodišnjem DAAD projektu pod nazivom “Repräsentationen des sozialistischen Jugoslawien im Umbruch” (Reprezentacije socijalističke Jugoslavije u prijelomnim godinama) čiji je cilj bio mijenjanje percepcije o socijalističkoj Jugoslaviji te implementacija novih, kvalitetnijih znanstvenih i istraživačkih paradigmi. Rezultati projekta prezentirani su u zborniku radova pod nazivom “Reprezentacije socijalističke Jugoslavije: preispitivanja i perspektive” a kojeg objavljuju dva izdavača – Udruženje za modernu historiju, Sarajevo i Srednja Europa, Zagreb, što je još jedna potvrda pozitivnog trenda međusobne saradnje kolega iz regiona.

U uvodnom tekstu kojeg potpisuju tri urednika ovog izdanja Hannes Grandits, Vladimir Ivanović i Branimir Janković čitatelji se mogu upoznati sa detaljima projekta u okviru kojeg je zbornik i nastao – ciljevima, metodološkim postavkama, izazovima i